

ТИПИ ТА ФУНКЦІЇ ІНТЕРТЕКСТЕМ У ЛІТОПИСІ САМОВИДЦЯ

У статті розглянуто типи інтертекстем, які є виявами інтертекстуальності в тексті літопису Самовидця, проаналізовано особливості їх текстотвірних і смислових функцій.

Ключові слова: літопис, інтертекстуальність, інтертекстема, цитата, алюзія, ремінісценція.

Шпак Ю.А. Типы и функции интертекстем в Летописи Самовидца. В статье рассматриваются типы интертекстем, выявленные в тексте летописи Самовидца, и анализируются особенности их текстообразующих и смысловых функций.

Ключевые слова: летопись, интертекстуальность, интертекстема, цитата, аллюзия, реминисценция.

Shpak Yu.O. Types and functions of intertextemes in Litopys by Samovydet's. This article deals with the intertextemes in the text of the annals by Samovydet's (called Litopys by Samovydet's) and their functions.

Keywords: litopys, intertextuality, intertexteme, quotation, reminiscence, allusion.

За висновками історіографів та літературознавців текст Самовидця написано людиною, яка була сучасником описаних подій та очевидцем деяких із них, і є літературною пам'яткою доби пізнього бароко. Проводячи інтертекстуальний аналіз літопису Самовидця, важливо пам'ятати, що цей текст можна розділити на дві, хронологічно майже рівні частини, — історичну й літописну. Самі події подано в логічно-причинній послідовності, мають форму завершених і пов'язаних між собою історичних оповідань [1].

Мета цієї розвідки — схарактеризувати основні типи інтертекстем, які є маркерами або виявами різних видів інтертекстуальності, що властива тексту літопису Самовидця. У нашому дослідженні ми розуміємо інтертекстуальність як багатоаспектну психолінгвістичну категорію тексту, що вказує на його комунікативні відношення з іншими текстами на змістовному, лексичному, синтаксичному та стилістичному рівнях та виражена за допомогою мовних маркерів — інтертекстем [3: 72].

Умовний поділ на дві частини полегшує визначення видів інтертекстуальності тексту літопису Самовидця. Власне інтертекстуальність та метатекстуальність характерні для всього тексту. У другій частині також виявлена архітекстуальність, яка стає більш помітною на контрасті двох частин. Зазначені види інтертекстуальності реалізовано в літописі Самовидця через такі типи інтертекстем, як цитати, алюзії, ремінісценції, інтертекстеми-перекази, інтертекстеми як образні засоби [9: 25-38]. Певні інтертекстеми є виявами різних видів інтертекстуальності одночасно.

У літописі Самовидця мало цитат, що зумовлено стилістичними особливостями тексту. Одним із прикладів цитування є фраза з книги «Жезль правління» Симеона Полоцького. Вона є частково атрибутованою, трансформованою, графічно немаркованою (тобто без лапок): *Того жь року* [1676.

– Ю.Ш.] *и того жъ дня узато монастир Соловецкій а чорнцовъ вистинали презъ роковъ шесть неотступно, а за такую вину, же не позволилисъ приняти новопоставленныхъ речей на соборѣ московскомъ при бытности двохъ патріархові, Александрійскаго и Антіохійскаго, першая рѣчь, же Духа Святаго не мовити у вѣрую, а знову зась, жебы не мовити Господи сыне Божій помилуй мя, але такъ мовити, Господи Іисусе Христе помилуй мя, а сына оставляти, и иншіе новіе рѣчи, которіе подруковано у книжицѣ, названой Жезль...*[5: 66]. Функція цієї інтертекстеми метатекстова й референційна.

Цитатою з козацьких хронік або із записок самого автора літопису вважаємо такий приклад: *Бо Турчинъ не позволялся сквалливе оного примати [посла Дорошенкового – Ю.Ш.], видячи нестатечность козацкую, же жадному монарсѣ слушного подданства не додержуютъ, и то онимъ послалъ вымовлять, же я по вас не посылаемъ, а нѣ тежь вась барзе потребую; ежели щире жадаете помочи отъ мене, жебы вась борониль отъ вашихъ непріятелей, тое на вашу просьбу могу учинити, але тое себѣ уважайте, же бысте вы додержали своєї вѣрности; бо я не король полскій, а нѣ царь московскій, а нѣ король венгерскій, которыхъ вы ошукивали и израдили жъ свою вѣру; на вашу пробу учиню, же вас приму, але же бы сте ся держали, бо ежели не додержите, сами обачите що зъ вами чинитися будетъ* [5: 54]. Ця цитата є графічно немаркованою й неатрибутованою. Повноту цитати визначити неможливо. Її функція полягає в імітуванні мовлення іншої особи.

Нетрансформованою, тобто повною, цитатою вважаємо також приклад вживання відомого на той час прислів'я [1: 65]: *А же нестатечная приязнь вовку з бараном, так християниновѣ з бесурманином* [5: 60]. Ще один приклад повної цитати: *Іванъ Выговскій на тотъ часъ гетманъ войска Запорожского* (курсив у виданні 1846 р.) [5: 28]. Так дозволили радники підписувати документи Івану Виговському в перший період гетьманування Ю. Хмельницького у 1657 році.

Іншим типом цитат є трансформовані неатрибутовані цитати. Так, перифразуючи прислів'я, Самовидець пише про І. Виговського, який дуже хотів заволодіти гетьманською булавою: *Але предся фортель лядській а лицини превротность найшла дѣру, которую бы мѣла влѣзти в тотъ урядъ гетманства* [5: 76]. В основу характеристики двоєдушності Виговського покладено прислів'я: *на що лобю ся вымовлял Выговскій усты, але серцем шукал того способу, – як бы тое цѣлком опановати* [5: 76]. Прототекстами є прислів'я: «На язичі мід, а під язиком лід» [6: 61], «Стара лисиця ніском рие, а хвостом замітає», «Лукавий чоловік словами любить, а ділами губить», «Слова ласкаві, та думки лукаві» [8: 151, 153].

Про Дорошенка, який листується з московським царем, виявляючи бажання підкоритися його владі, але насправді цього не хоче робити та веде тайну гру з татарами, Самовидець пише, цитуючи прислів'я: [Дорошенко] *толко писмами свою зичливість отсвѣдчаєт, а на серци що іншого маєт* [5: 129]. Прототекстами для такої характеристики такі прислів'я: «На язичі мед, а на думці отрута», «На губах мед, а всередині чортами насичений» [6: 137].

Частковою, неатрибутованою цитатою вважаємо такий приклад: ...И Могилевъ подался его царскому величеству...и иные многие города литовские Бѣлая Русь; съ чего и титульъ сталъ: и *Бѣлая Россія* [курсив у списку літопису – Ю.Ш.]. Порівнюючи з текстом грамоти російського монарха від 1668 р., яку знаходимо у другій книзі Літопису Величка, бачимо серед перелічених титулів зазначені слова.

У першій умовній частині літопису Самовидця є інтертекстема, яка має двоїсту природу. Автор пише про певні події, які інші літописці (Твардовський, Величко) інтерпретують як знаки: *Того жъ року [1648 – Ю.Ш.] саранча барзо великая на усей Украинѣ была и барзо шкоды великіе починила, збоже позвѣдала и травы, же не было где сѣна косити; а зѣма барзо великая была и не было чимъ статку кормити...* [5: 13]. Порівняння з перекладом С. Савицького «Війни домової» С. Твардовського дозволяє припустити, що Самовидець або читав цей переклад, або в козацьких хроніках теж був запис про такі незвичайні події, які лякали людей того часу. Отже, вважаємо, що цю інтертекстему можна схарактеризувати як трансформовану, часткову, неатрибутовану цитату або як запозичення прийома, що є виявом іншого виду інтертекстуальності. В обох випадках ця інтертекстема має текстотвірну, експресивну та референційну функції.

Алюзія, як відомо, створює в читача численні асоціації, натякаючи на події, факти або персонажі інших текстів. У літописі Самовидця виявляємо неатрибутовані номінативні алюзії, наприклад: *Езуиты, Домѣнѣканы, Бернадыны, Успеніе Богородицы* (релігійне свято та подія), *день Богоявленія Господня* (релігійне свято), *святый Семіонъ* (релігійне свято), *збаражские пункты, Силвестръ Коссов, Иосифъ Тризна, Майдебурзьке право*.

У праці Самовидця важко знайти сліди використання ним документів канцелярії Хмельницького або ж пізнішої доби, як це спостерігаємо у двох інших літописах. Але в тексті його літопису зустрічаємо посилання на Білоцерківський трактат 1651 р. [5: 62], універсали гетьмана Б. Хмельницького [5: 62], Гадяцька угода гетьмана І. Виговського з польським королем від 7(17) вересня 1658 р. [4: 81–82], грамоти та укази «его царського величества», тобто російського царя Олексія Михайловича [5: 90, 91, 103], Андрусівська угода між Росією та Польщею 1667 р. [5: 102], універсали П. Дорошенка та І. Самойловича [5: 129]. Отже, у літописі функціонують номінативні алюзії на зазначені документи, які подекуди трансформуються у стислі перекази їхнього змісту або призначення, стаючи таким чином іншим типом інтертекстем.

Ремінісценції, які спостерігаємо в досліджуваному тексті, є переважно ремінісценціями на політичні події з історії України. Наприклад: 1) *Также и у вѣри русской помѣшка великая была отъ унѣятъ и ксендзіовъ, бо уже нетилко Унѣя у Литвѣ, на Волынѣ, але и на Украинѣ почала гору брати. Въ Чернѣговѣ архимандритове один по другому зоставали; по иншихъ городахъ церкви православне запечатовали* [5: 10] – ремінісценція на Берестейську Унію 1596 р.; 2) *А гетман Выговскій зъ войскомъ зъ Ордами отъ Путивля отступивши, подъ Гадяче потягнулъ...и тамъ же подъ Гадячемъ dokonчили згоды зъ королемъ полскимъ* [5: 28] – ремінісценція на заключення Гадяцьких пактів (договору)

1659 р.; 3) Того жь року [1667. – Ю.Ш.] *коммисія скончалася въ Красномъ подь Смоленскимъ*, зь которой коммисіи, якъ на Москвѣ освѣдчено, отъ царского величества, усему народу при соборной церквѣ, и присланъ былъ Евстратій Антипович такъ зь писмомъ тоей постановленной коммисіи до гетмана на Бруховецкого [5: 50] – ремінісценція на Андрусівську угоду 1667 р.

Стилістичні особливості літопису Самовидця зумовлюють наявність переказів значущих угод між різними сторонами, певних листів, царських та королівських указів, присяг. Перекази здебільшого стислі, емоційно не забарвлені. Так, наприклад, автор переказує зміст Білоцерківського трактату [5: 19], Андрусівської угоди [5: 50], Зборівської угоди [5: 18], Гадацької угоди [5: 32], присяги польського короля Яна Собеського [5: 75–77], універсалу архієпископа Лазаря Барановича [5].

Окрім документів, з причини недостатньої кількості інформації про життя Б. Хмельницького до війни, Самовидець досить скупо переказує й легенду про викрадення привілеїв: *...И у оного [Ілляша Ормянчик(н)а – Ю.Ш.] висѣдавшися о схованню того привилея, упоивши оного, ключ у пняного узьявши, послал своего посланца по тот привилей, данній от короля его милости Владислава Четвертого, которій оному и привіз его посланец* [5: 47–48].

Згадку про подію не історичну, а більше містичну, читаємо в записі про 1680 рік: *Въ 1680 годѣ въ Нѣмцехъ якіесь пророки два явились, которые до покути людей напоминали и о Римѣ, же маеть запастися якъ Содомъ и Гоморъ и о иныхъ речахъ* [5: 74]. Цей переказ легенди про двох старців-пророків трапляється й у Величча, який доповнює його красномовними деталями та цитуванням перекладеного з латини листа.

Ще один фантастичний переказ про чудо, тобто щось незвичайне, наводить Самовидець: *А тот колодязь был глубокѣй сажней коло десяти, ежели не больше. И так тіе тѣла побитих зоставали в том колодязѣ в водѣ аж до Воздвиженія Честного креста. И в той час незнатъ откуда узьялася вода и тот колодязь выполнила и усѣ тѣла тіе наверх вынесла, и як онде с тоей води побрано, знову вода уступила на свое мѣсце вниз, в колодязь, при очах многих людей, а тіе тѣла виѣлости зоставали* [5: 65].

Там, де описано події війни, у Самовидця є немало паралелей із народнопоетичними творами, наприклад: 1) так усе, що живо, поднялося в козацтво, же заледве знайшов в яком селѣ такого человекъ, жебі не мѣл albo сам, albo син до войска ити, а ежели сам нездужал, то слугу паробка послал, а инѣе килко их было всѣ ишли з двора [5: 57]. Пор.: Та й було загадано та наказано, Усім козаченькам та в військо йти. У кого є син, то висилати, А в кого нема, то наймати [4: 27]. 2) На Украинѣ рѣки зафарбувалися от кривѣ людскои, повны были болота трупы ляцкого, а повны пали были трупы козацкого по мѣстахъ [7: 13]. Пор.: «Ой то ляхи – вражі сини Україну зарубали, течуть ріки кривавії Темними лугами [4: 108]. Образ-гіперболізація «течуть ріки кривавії» часто продуковано в піснях та думках періоду визвольної війни 1648–1654 рр. Самовидець використовував цей образ, щоб підкреслити героїзм українців, наприклад уманців, які у 1674 р. «по улицях з дворов билися так, же кров текла рѣками».

До інших типів інтертекстем, що реалізують жанровий зв'язок текстів на рівні інтертекстуальності, відносять інтертекстеми як тропи та стилістичні прийоми. Прикладом цього типу інтертекстем є алюзія на думи та історичні пісні у контексті про знищення українських міст і сел та полонення народу татаро-турськими ордами. Порівняйте: *Безчисленное множество мѣст барзо великих татаре повыймали и шкоды незличоньи починили, в Литву аж засягли. Не душечка загинула, не душечка теж в орду пошла* [5 : 22] та *А велика наша Вкраїна та нігде прожити: Витоптала орда кіньми маленькій діти. Витоптала малі діти, а старих порубала, Молодую челядоньку у полон забрала* [7 : 108]. Спільність не тільки тематична, але й у будові фрази, яка закінчується на дієслово-присудок, подібно до народних дум [2 : 88].

Схарактеризовані інтертекстеми в літописі Самовидця виконують текстотвірну та конструктивну функції, як усі інтертекстуальні елементи. Крім цих загальних функцій інтертекстеми-перекази, цитати, інтертекстеми як тропи та стилістичні прийоми виконують експресивну й фатичну функції у тексті літопису. Алюзії та ремінісценції виконують фатичну й референційну функції.

Таким чином, найбільшу кількість, порівняно з іншими типами інтертекстем, у літописі Самовидця становлять номінативні алюзії на історичні й культурні події та цитати, прототекстами яких є паремії. Інтертекстеми інтродуковано в текст нерівномірно, тобто їх кількість зменшується в другій умовній частині літопису.

Перспективним вважаємо дослідження функціонування літопису Самовидця як одного з прототекстів інтертекстуальності сучасних художніх текстів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Білодід І.К. Вибрані праці в трьох томах / [Ред.колегія В.М. Русанівський, О.І. Білодід, П.Ю. Грищенко та ін.; АН СРСР, АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні]. – К. : «Наукова думка», 1986. – Т.2. – 1986. – 362 с. : портр., 22 см. – (в тв.опр.).
2. Грицай М.С. Давня українська проза. Роль фольклору у формуванні образного мислення українських прозаїків 16-поч. 18 ст. / М.С. Грицай. – К. : «Вища школа», 1975. – 151 с.
3. Жулинская А.С. Интертекстуальность как объект лингвистических исследований / А.С. Жулинская // Ученые записки ТНУ им. В. И. Вернадского. Серия «Филология». Т.18 (57). – 2005. – № 1. – С. 71–75.
4. Исторические песни малорусского народа с объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова / Упор. В. Антонович, М. Драгоманов. – К. : Тип. М. П. Фрица, 1874. – Т. 1. – 166 с.
5. Летопись самовидца по новооткрытым спискам с приложением трех малороссийских хроник : Хмельницкой, «Краткого описания Малороссии» и «Собрания исторического» / Киевская временная комиссия для разбора др.актов. – К. : Тип. Милевского, 1878. – 472 с. – (Літопис Самовидця).
6. Номис М. Українські прислів'я, приказки, і таке інше / М. Номис. – К., 1993. – 270 с.
7. Політичні пісні українського народу XVIII–XIX ст. / [З увагами М. Драгоманова]. – Женева, 1883. – Ч. 1. – Р. 1. – 137 с.
8. Українські народні прислів'я та приказки. Дожовтневий період / Упоряд. : В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – К. : Держлітвидав, 1963. – 790 с.
9. Фатеева Н.А. Типология интертекстуальных элементов и связей в художественной речи / Н.А. Фатеева // Известия РАН, Сер лит. и яз. – Москва, 1998. – Т.57, №5. – С. 25–38.